

А.О. ІГНАТЬЄВА, викладач-стажист НТУ «ХПІ»

СПРАВА «УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ» ТА ВИКЛАДАЧІ ХАРКІВСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Стаття присвячена висвітленню репресій проти викладачів вищих навчальних закладів Харкова у зв'язку з «викриттям» «Української військової організації». Аналізуються матеріали багатотомної кримінальної справи, звинувачення на адресу заарештованих учених.

Стаття посвячена аналізу матеріалів уголовного дела «Украинской военной организации», обвинений, предъявленных арестованным преподавателям харьковских высших учебных заведений.

The article is devoted to the analysis of repressions against the professors of higher educational establishments of Kharkiv in connection with a case of Ukrainian Military Organization.

У першій половині 1930-х рр. репресії щодо викладачів вищої школи Радянської України набули не тільки масового характеру, але й національно-культурного забарвлення. Якщо арешти початку 1920-х рр. рівною мірою зачіпали представників російського, українського та інших етносів, то з початком «великого перелому» ситуація кардинально змінилася: серед репресованих представників професорсько-викладацького складу переважну більшість становили українці та окремі особи інших національностей, що за власним бажанням цілковито сприйняли український освітньо-культурний простір і органічно «увійшли» до нього.

Висвітлення політичних репресій проти українських вчених і педагогів, зокрема співробітників вищих навчальних закладів Харкова, залишається актуальним напрямком наукових розробок. Незважаючи на появу численних досліджень репресивної політики влади щодо представників інтелігенції УСРР, чимало епізодів цієї сумної практики досі не отримали детального розбору в історіографії. Серед таких сюжетів – звинувачення багатьох викладачів харківських ВНЗ у належності до контрреволюційної «Української військової організації» (УВО). Окремі згадки про арешти харківських викладачів у зв'язку з кримінальною справою «Української військової організації» містяться у працях Ю. Шаповала та В. Пристайка [25], О. Рубльова та Ю. Черненка [26–28], Н. Лапчинської та В. Золотарьова [23] та ін. Життєвому та творчому шляху деяких викладачів вищої школи – фігурантів цієї справи – присвячені дослідження С. Скороходової й І. Шуйського [29], Т. Григор'євої [5], В. Бутенко та Н. Лапчинської [1] тощо.

Метою статті є аналіз слідчих матеріалів, виявлення обвинувачень щодо заарештованих у зв'язку з «викриттям» УВО викладачів вищих навчальних закладів Харкова, з'ясування місця цієї кримінальної справи в низці слідчо-кримінальних процесів першої половини 1930-х рр., спрямованих проти представників інтелігенції Радянської України. Джерелами дослідження є передусім архівні документи [2–4; 6–22], у тому числі опубліковані [24].

Після процесу «Українського національного центру» ДПУ УСРР продовжило пошуки «антирадянських елементів» у середовищі української інтелігенції. За його версією, одним із відгалужень всеукраїнської

контрреволюційної організації УНЦ була «Українська військова організація». УВО відводилася роль своєрідного військового штабу, армійської частини «Українського національного центру», його «надійного бойового оплоту» [24, с. 121]. Для всебічного «викриття» «Української військової організації» навесні 1933 р. було створено спеціальну ударно-слідчу групу під керівництвом начальника СПВ ДПУ УСРР М.К. Александровського [23, с. 59].

За версією ДПУ, широко розгалужена «Українська військова організація» була створена «активними контрреволюційними кадрами українсько-галицького войовничого націоналізму, що пройшли загартування збройною боротьбою в громадянській війні й активній повстансько-шпигунській діяльності, спрямованій проти радянської влади» [24, с. 121]. До того ж, виникненню УВО всіляко сприяли лідери «української контрреволюційної еміграції»: М. Грушевський, В. Винниченко, Є. Петрушевич та ін. «Українська військова організація», як стверджувало слідство, підготувляла повалення радянської влади на Україні шляхом збройного повстання. Потім нібито планувалося встановлення «фашистської диктатури» під виглядом «незалежної буржуазної республіки». Із цією метою організація проводила активну повстанську, шпигунську, диверсійну й терористичну роботу [24, с. 121].

Керівні центри «Української військової організації» на території Радянського Союзу, згідно матеріалам справи, утворились у Москві та Харкові. В організаційному відношенні вони були безпосередньо пов'язані з закордонними центрами в Берліні та Львові. Саме в Харкові, на думку слідчих, знаходився Всеукраїнський центр УВО, що здійснював керівництво контрреволюційною діяльністю об'єднання на Україні. Навколо нього групувався у Харкові «сильний актив», який разом із центром становив «Харківську організацію УВО». Серед її членів і були розподілені основні функції по реалізації постанов і рішень Всеукраїнського центру «Української військової організації» [24, с. 122–123].

Арешти у справі УВО мали кілька етапів. Десятки харків'ян – уявних членів «Української військової організації» – були заарештовані наприкінці 1932 – в першій половині 1933 рр. Серед заарештованих переважали науковці, викладачів вищих навчальних закладів, співробітники науково-дослідних інститутів, більшість із них – галичани за походженням. Нова хвиля арештів у справі «Української військової організації» спіткала представників професорсько-викладацьких кадрів Харкова наприкінці 1933 р. На цей раз заарештованим ставили у провину належність не лише до УВО, але й до безіменного «блоку українських контрреволюційних організацій, що намагався повалити радянську владу збройним шляхом». Зазначений контрреволюційний блок, як підкреслювало ДПУ, утворився внаслідок арештів активістів різноманітних антирадянських об'єднань, передусім УВО. Його метою залишилось головне завдання «Української військової організації»: встановлення на території України нового – «буржуазно-

демократичного» – суспільно-політичного ладу [16, арк. 104]. Арешти «увістів» здійснювались і в першій половині 1934 р.

Серед затриманих «членів» «Української військової організації» знаходимо багатьох представників професорсько-викладацького складу харківських ВНЗ: М.М. Сіяка, В.Т. Десняка (Десняка-Василенка), Т.Т. Кузьменка, П.Ю. Дятлова, М.С. Волобуєва, О.І. Бадана-Яворенка, П.І. Демчука, Я.С. Войтюка (Войтюка-Макаренка), В.В. Баб'яка, Є.Й. Черняка, А.М. Гарбуза, В.О. Олійника, М.М. Романюка, С.Л. Рудницького, О.Г. Сарвана, М.М. Лозинського, І.Г. Альтшіллера, О.А. Янату, П.С. Палька, В.С. Зборовця, Ю.І. Озерського, П.Д. Темицького, С.В. Федчишина, С.С. Ярославенко-Прядуна та ін.

Заарештованим викладачам були пред'явлені специфічні звинувачення. Так, наприклад, професору Комуністичного університету ім. Артема Т.Т. Кузьменку інкримінували проведення антирадянської шкідницької роботи на історичному фронті через пропаганду націоналістичних ідей на лекціях і у друкованих працях [22, арк. 69]. П.Ю. Дятлова, професора Харківського інституту комунального господарства, було звинувачено в активному обговоренні підготовки збройного повстання, вербовці студентів до УВО тощо [8, арк. 54–55]. Професора ХІНО О.І. Бадана-Яворенка – у проведенні шпигунсько-розвідувальної роботи на користь Німеччини, в керівництві диверсійною діяльністю «увістів», у підготовці терористичних актів проти державних посадовців і партійних лідерів [11, арк. 493–494].

Через психологічний тиск багато хто з заарештованих викладачів підтверджував звинувачення, які нерідко носили відверто фантастичний характер. Так, на черговому допиті – 22 січня 1934 р. – визнав себе членом «контрреволюційної української організації» відомий учений-економіст М.С. Волобуєв [6, арк. 7]. Пізніше він «зизнався» в тому, що повинен був розвивати контрреволюційну діяльність у внутрішній роботі Наркомосу, протиставляти українську культуру російській, готувати наукові статті з обґрунтуванням необхідності відділення України від СРСР [6, арк. 18].

У період від червня 1933 р. по травень 1934 р. судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР «увісти» були засуджені до різних термінів утримання у концентраційних таборах. Більшість з тих харківських викладачів, хто відбував покарання на Соловках, було розстріляно 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох на 16-му км від м. Медвежегорськ Карельської АРСР за ухвалою особливої трійки УНКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р.

Враховуючи певну світоглядну та культурно-ідеологічну спільність української інтелігенції 1930-х рр. (не тільки науково-викладацької, але й творчої та частково політичної – із числа так званих «націонал-ухильників»), стає зрозумілим методика фальсифікування співробітниками ДПУ «великої» справи «Української військової організації», що зачіпала багатьох видатних особистостей і будувалася на базі отриманих в умовах психологічного тиску «показань» заарештованих осіб щодо власної антирадянської роботи та аналогічної діяльності з боку колег і знайомих. Проте саме вченим – і перш за

все мешканцям «напівстоличного» Харкова з його концентрацією наукових сил – здебільшого відводилося ідеологічне лідерство в контрреволюційному об'єднанні, керівна роль у підготовці збройного повстання, диверсійних і терористичних актів. Серед засуджених викладачів переважали реемігранти-галичани, які прибули до УСРР з щирим бажанням працювати на благо науки й освіти. На думку ДПУ, ці люди не могли бути визнані «нешкідливими» для радянського ладу. Адже більшість з них сформувалися як особистості в період політичних змагань українського народу за власну державність, прагнули до всебічного сприяння розвитку національної самосвідомості серед широких верств населення України, зокрема студентської молоді.

Список літератури: 1. *Бутенко В.І.* Він уболював за долю України / В.І. Бутенко, Н.В. Лапчинська // Реабілітовані історією. Харків. обл. – Кн.1. Ч.1. – Харків: Оригінал, 2005. – С. 152–162. 2. ГДА СБ України, Київ. – Спр. 46497-ФП. – 163 арк. 3. ГДА СБ України, Київ. – Спр. 75160-ФП. – Т. 1. – 397 арк. 4. ГДА СБ України, Київ. – Спр. 75160-ФП. – Т. 2. – 445 арк. 5. *Григор'єва Т.Ф.* З любов'ю до землі (О.А. Яната) / Т.Ф. Григор'єва // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 142–145. 6. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 2. – Спр. 320. – 232 арк. 7. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 2. – Спр. 610. – 197 арк. 8. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 42. – 144 арк. 9. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 43. – 24 арк. 10. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1103. – 189 арк. 11. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1418. – 669 арк. 12. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1419. – 62 арк. 13. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1420. – 253 арк. 14. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1421. – 80 арк. 15. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1618. – 329 арк. 16. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1875. – 221 арк. 17. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1881. – 243 арк. 18. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 2034. – 668 арк. 19. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 4221. – 114 арк. 20. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 5. – Спр. 766. – 58 арк. 21. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 5. – Спр. 887. – 57 арк. 22. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 6. – Спр. 216. – 82 арк. 23. *Лапчинська Н.В.* Політичні репресії на Харківщині в 1921 – першій половині 1934 року / Н.В. Лапчинська, В.А. Золотарьов // Реабілітовані історією. Харків. обл. – Кн.1. Ч.2 – Харків: Оригінал, 2008. – С. 5–68. 24. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937 – 1938 роках. – Т. 1. – К.: Сфера, 2003. – 471 с. 25. *Пристайко В.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934) / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Критика, 1999. – 353 с. 26. *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / О.С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України, 2004. – 631 с. 27. *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» / О.С. Рубльов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 169–184. 28. *Рубльов О.С.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Черненко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с. 29. *Скороходова С.* Олександр Яната: приклад відданості науці / С. Скороходова, І. Шуйський // Реабілітовані історією. Харків. обл. – Кн.1. Ч.2. – Харків: Оригінал, 2008. – С. 167–176.

Поступила в редколегію 27.03.12.